

«Λυκούργειον» τεῖχος ἐκτίσθησαν πρὸ τοῦ 350, καὶ δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸ οἰκοδομικὸν ἔργον τοῦ Λυκούργου. Τὸν σκοπὸν τῆς κατασκευῆς τῶν θεμελίων ὀρίζομεν εἰς μελέτην μας δημοσιευομένην ἐντὸς ὀλίγου.

Καὶ ἄλλαι μικραὶ ἐργασίαι σχετικαὶ πρὸς τὰ ζητήματα αὐτὰ ἔγιναν παρὰ τὸν νότιον πυλῶνα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύψαμεν τὸ 1938 πρὸ τῆς βορείας εἰσόδου τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐχαρακτηρίσαμεν ὑποθετικῶς ὡς τὸν «δόλιχον», ἦτο ἀδύνατον νὰ συνεχισθῇ, διότι δὲν συνετελέσθη ἀκόμη ἡ ἀπαλλοτριώσεις τῶν ἰδιωτικῶν κτήσεων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθη τὸ οἰκοδόμημα.

Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

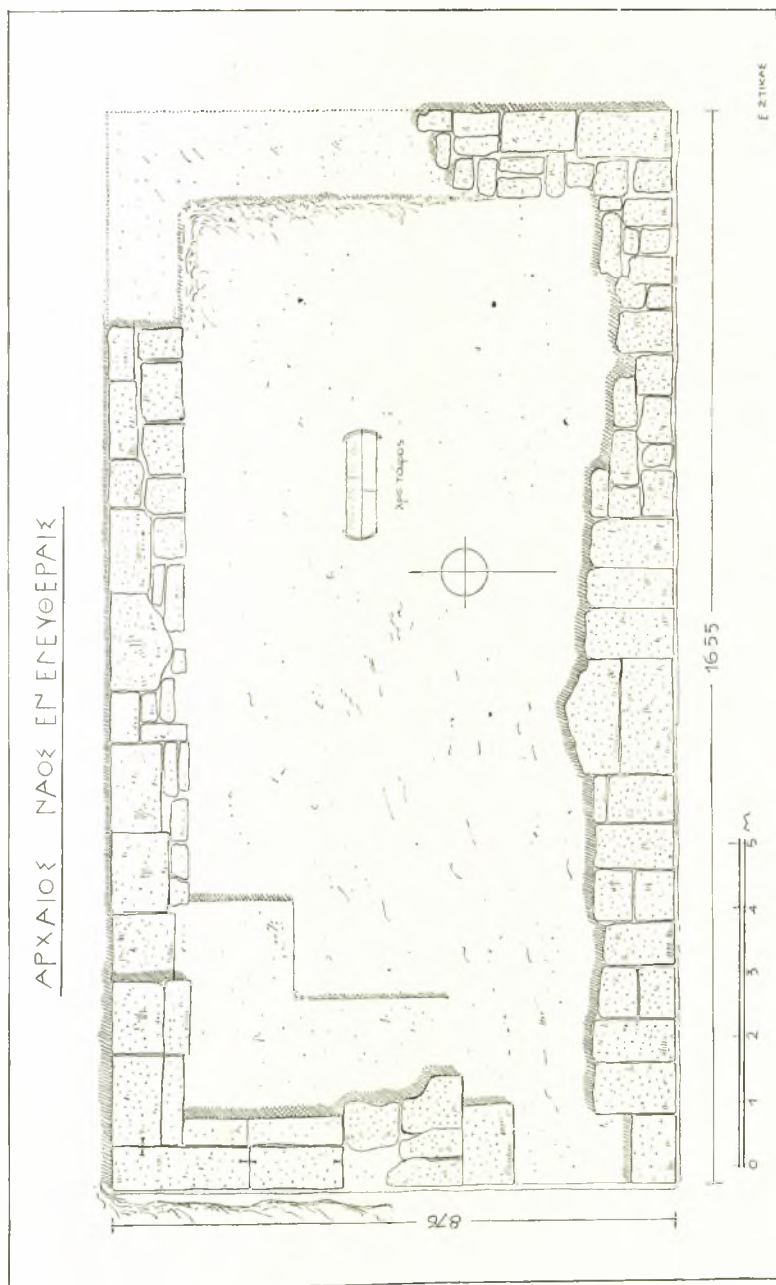
Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν λειψάνων τῆς πόλεως Ἐλευθερῶν, ἣτις κατὰ τοὺς μελετήσαντας τὴν τοπογραφίαν τοῦ μέρους τοποθετεῖται εἰς τὰ πέρας τοῦ φρουρίου τοῦ Πανάκτου.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ γινόμεναι τῇ ἐπιβλέψει τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου παρὰ τὸ Χάνι τῆς Κάζας ἀπέδειξαν τὴν ὑπαρξιν ἀρχαίων κτισμάτων, ἦν ἄλλως τε ἐμαρτύρουν καὶ πολλὰ πῆλινα θραύσματα κατεσπαρμένα εἰς τὸ ἔδαφος.

Ἡ σκαφὴ ἀπεκάλυψε κατ' ἀρχὰς τὰ λείψανα εὐτελῶν τινων κατασκευῶν, πιθανώτατα οἰκημάτων ὑστέρων χρόνων, ὥς καὶ ταφικὸν περιβόλον χριστιανικῶν χρόνων μὲ τάφους κατεσκευασμένους διὰ μεγάλων πηλίνων καμπύλων πλακῶν τοποθετημένων ἐν σχήματι δικλινοῦς στέγης ἢ καλύβης.

Ὅμοιος τοιοῦτος χριστιανικὸς τάφος εὐρέθη καὶ ἐντὸς τοῦ κατωτέρου περιγραφομένου ναοῦ περιέχων ὥς μόνα κτερίσματα σφαιροειδὲς ἀγάνωτον ἀγγεῖον μετὰ μακροῦ λαιμοῦ καὶ λύχνον πῆλινον μετὰ στεφάνου ἐκ φύλλων¹.

¹ Ὅμοιον ἀγγεῖον καὶ λύχνος εὐρέθησαν καὶ εἰς χριστιανικοὺς τάφους τῶν Θηβῶν (Κεραμόπουλος Θηβαϊκὰ Ἀρχ. Δελτίον τ. 3 σ. 103 καὶ 104 εἰκ. 74 καὶ 75).

Εἰκ. 1. Κάτωψις τοῦ ναοῦ τῶν Ἑλευθερῶν.

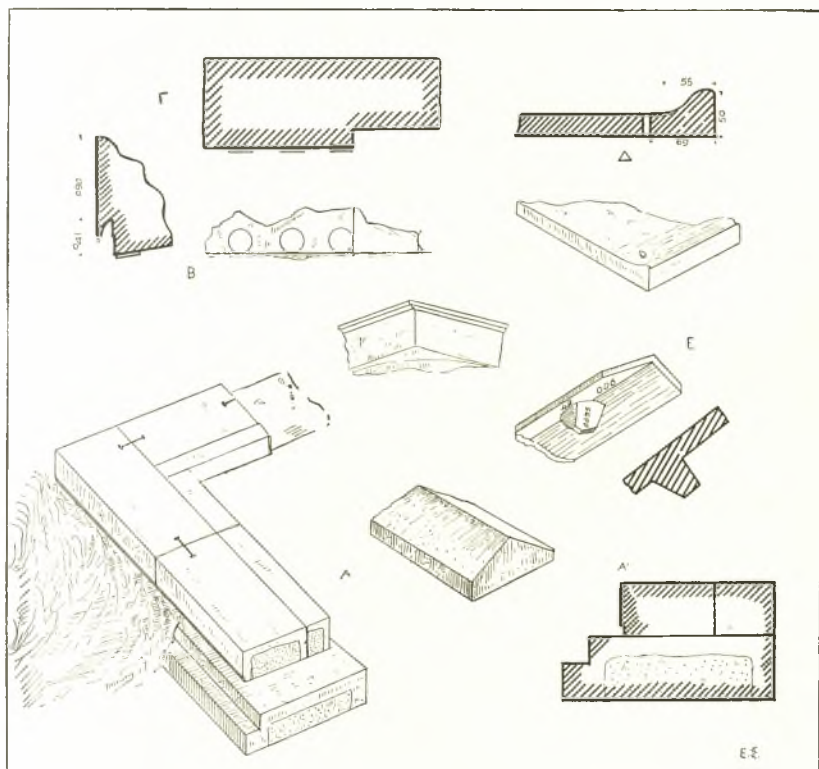

Εἰκ. 2. Ἀποψις τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ναοῦ Ἐλευθερῶν.

Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερον εὑρημα ἐγένετο 100 περίπου μέτρα ΒΑ τῶν πανδοχείων, δεξιᾷ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν — Θηβῶν καὶ παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῆς ὁδοῦ ταύτης μετὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὸ χωρίον Βύλλια.

Ἐνταῦθα ἀπεκαλύφθη ἡ εὐθυντηρία στρῶσις οἰκοδομήματος μήκους

Εἰκ. 3. Ἀρχιτεκτονικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ ναοῦ τῶν Ἐλευθερῶν.

16,55 μ. καὶ πλάτους 8,76 μ. διευθυνομένου ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 1). Ἀποτελεῖται δ' ἡ στρῶσις αὕτη ἐκ κανονικῶν λίθων ἐνιαχοῦ δὲ αὐτὸς ὁ βράχος ἀντικαθιστᾷ τὴν στρῶσιν τοῦ θεμελίου (εἰκ. 2). Ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας ἔβαινε κρηπίς, ἥς διεσώθη τμῆμα τοῦ κατωτάτου ἀναβαθμοῦ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν (εἰκ. 3, Α). Οἱ λίθοι τοῦ ἀναβαθμοῦ τούτου ἔχουσιν ὕψος 0,288 μ. φέρουσι δὲ κάτω ὑποτομὴν καὶ κατὰ τοὺς ἄρμους ὥσεως ἀναθύρωσιν. Ἄνω συνδέονται πρὸς ἀλλήλους διὰ συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ πλησιάζοντος τὸ Π.

Σκαπτομένης τῆς νοτίας πλευρᾶς εὐρέθησαν καὶ τὰ ἐξῆς πόρινα τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

1) Σφονδύλων ραβδωτῶν 2) ἄβακος κιονοκράνου μετὰ μικροῦ λεσβίου κυματίου 3) Γείσου μετὰ προμόχθων καὶ σταγόνων (εἰκ. 3, Β) 4) πηλίνων ἀνθεμωτῶν κεράμων (εἰκ. 4) καὶ 5) στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, ὧν μάλιστα εἰς φέρει κάτωθεν καὶ ἔμβολον στερεώσεως ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου (εἰκ. 3, Ε).

Τὸ οἰκοδόμημα ἦτο πιθανώτατα ναός· διότι διακρίνονται ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ σκαφαὶ δι' ἐγκάρσιον τοῖχον βαίνοντα παραλλήλως πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ εἰς ἀπόστασιν 3,00 μ. ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἀκμῆς τοῦ πρώτου ἀναβαθμοῦ.

Πρὸς χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ βοηθοῦσιν ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀναλογία τῶν διαστάσεων τοῦ ὀρθογωνίου, ἣτις εἶναι 1:1,90 οἷα δηλ. συνηθίζετο ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος καὶ κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους (πρβ. Μητρώων Ὀλυμπίας), ἀφ' ἑτέρου δὲ οἰκοδομικαὶ καὶ ἀρχιτεκτονικαὶ τινες λεπτομέρειαι, ὥς π. χ. τὸ σχῆμα τῶν συνδέσμων, τὸ μικρὸν κυμάτιον, ὃπερ στέφει τὸν ἄβακα τοῦ κιονοκράνου καὶ τὸ μικρὸν ὕψος τῶν σταγόνων τῶν προμόχθων, ἅτινα ὑποδηλοῦσι τοὺς περὶ τὸ 300 π. Χ. χρόνους, εἰς οὓς ἀνάγεται κατὰ

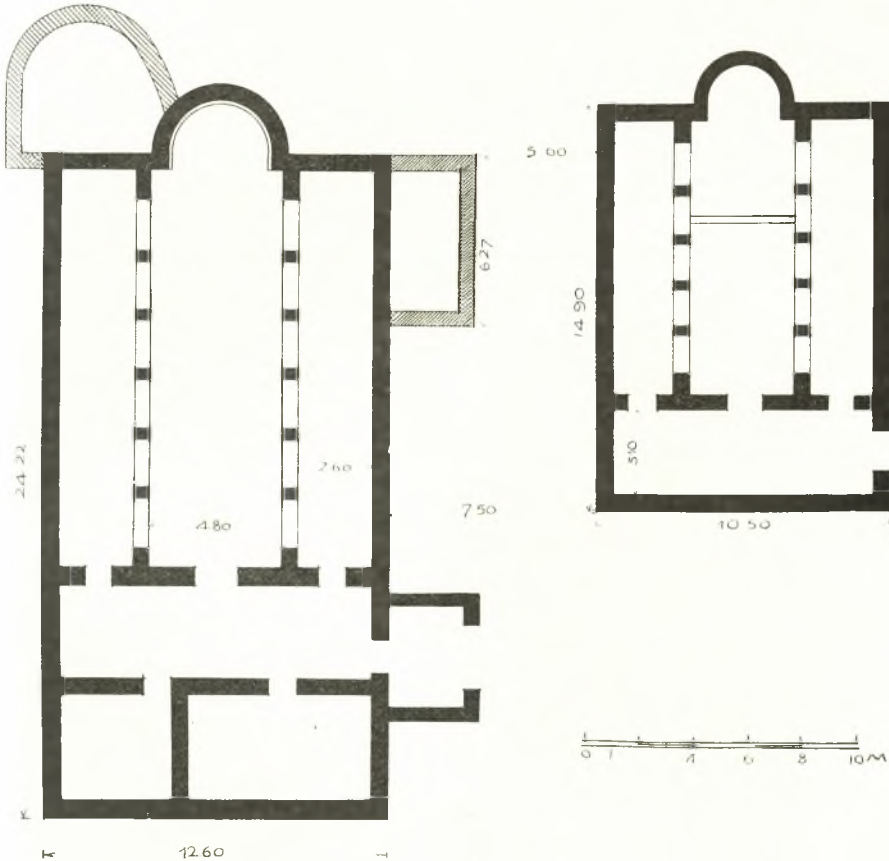
Εἰκ. 4. Ἀνθεμωτὸς καλυπτῆρ.

τὴν γνώμην τῆς Ἐφόρου τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου καὶ χαλκοῦν νόμισμα Πελλήνης εὐρεθὲν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Εἰς ποῖον θεὸν ἦτο ὁ ναὸς ἀφιερωμένος δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν. Ὁ Πausanias (Α, 38, 8) ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου ἔκειτο «ἐν τῷ πεδίῳ». Ἀλλ' ὁ ναὸς ἔκειντο περιεῖχε πάλαι τὸ εἰς Ἀθῆνας κομισθὲν ξόανον τοῦ Διονύσου, ὃπερ, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ περιηγητοῦ, θ' ἀντικατεστάθη δι' ἄλλου. Ἄν καὶ ὁ παλαιὸς ναὸς φθαρεῖς ἀνενεώθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰῶνος τότε δυνατόν τὰ εὐρεθέντα θεμέλια ν' ἀνήκωσιν εἰς αὐτόν.

Πλὴν δὲ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἦλθον δι' ἀνασκαφῆς εἰς φῶς καὶ τὰ θεμέλια δύο παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (εἰκ. 5) εἰς τὸ εὐθεὶς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ φρουρίου λοφῶδες ἔξαρμα. Ἐκτισμέναι ἢ μία παρὰ τὴν ἄλλην, σχεδὸν παραλλήλως, καταλήγουσι ἀμφότεραι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ καὶ εἶναι ἀμφότεραι τρικίτιοι ἀντὶ δὲ κιόνων ἔφερον ἐσωτερικὰ στηρίγ-

ματα ὀρθογωνίους πεσσούς (0,60×0,40) τοποθετημένους ἐπὶ ὑψηλοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 6). Οἱ ἐξωτερικοὶ τῶν τοίχων εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ περίεργον σύστημα, ἥτοι ἐξ ὀρθογωνίων παραλληλεπιδῶν λίθων προερχομένων ἐκ τοῦ ὑπερθεῖν φρουρίου καὶ τοποθετημένων ὀρθῶν κατ' ἀποστάσεις καὶ ἐξ εὐτελοῦς τοιχοποιίας πληρούσης τὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λίθων κενὰ (εἰκ. 7). Ὁ νάρθηξ

Εἰκ. 5. Αἱ βασιλικαὶ τῶν Ἐλευθερῶν κάτοιψις.

τῶν συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ τριῶν θυρῶν. Εἶναι πτωχαὶ ἐπαρχιακαὶ ἐκκλησίαι ἄνευ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ γλυπτῆς διακοσμήσεως ἀποδεικνύουσαι ὅμως ἐπιβίωσιν τῆς πόλεως τῶν Ἐλευθερῶν κατὰ τοὺς πρώτους πέντε χριστιανικοὺς αἰῶνας. Θὰ ἔκειτο δὲ ἡ πόλις αὕτη ἐφ' οὗ λόφου καὶ αἱ βασιλικαὶ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πausanίου καὶ ἔτι πρότερον, διότι οὗτος

Εἰκ. 6. Ὑποψὶς τῆς βασιλικῆς Α ἀπὸ βορρᾶ

Είχ. 7. Σύστημα τοιχοδομίας τῆς βασιλικῆς Α.

λέγει ὅτι « Ἐλευθερῶν . . . δήλη ἐστὶ πόλις ὀλίγον ὑπὲρ τοῦ πεδίου πρὸς τῷ Κιθαιρῶνι οἰκισθεῖσα » τοπογραφικῶς λοιπὸν συμφωνοῦσι τὰ εὐρεθέντα λείψανα πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Πausανίου (Α 38,8).

Τὰ μόνα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ἐν ταῖς βασιλικαῖς εἶναι 1^{ον} θραῦσμα ἐκ τοῦ χείλους μεγάλου πίθου φέροντος ἐγγάρακτον τμήμα ἐπιγραφῆς « ΚΕΙΤΟ » (εἰκ. 8) ἣν ἀδυνατῶ νὰ ἐξηγήσω καὶ 2^{ον} ἱκανὰ λίθινα τεμάχια, τομῆς τραπεζοειδοῦς, προερχόμενα ἐκ τῶν ἐπάλλξεων τοῦ φρουρίου χρησιμοποιοιθέντα δὲ μετ' ἄλλων λίθων τοῦ φρουρίου εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν πεσσοστοιχιῶν.

Εἰκ. 8. Ἐνεπίγραφον θραῦσμα πηλίνου πύθου.

Ἔχουσι δὲ ταῦτα τὸ καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν (Μεσσήνη κ.λ.π.) σαμμαρωτὸν σχέδιον (εἰκ. 3) καὶ συμπληροῦσι τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῶν τειχῶν τοῦ ὑπερθεῖν φρουρίου¹· διότι οὐδεμία ἐπαλξις εὐρίσκεται πλέον κατὰ χώραν.

Ὡς τελευταῖον εὐρημα, σπουδαῖον διὰ τὴν ταύτισιν τῆς πόλεως πρὸς τὰς Ἐλευθεράς, ἀναφέρω σπηλαιώδη κοιλότητα εὐρισκομένην εἰς τὰς ἀνατολικὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου. Εἶναι ἄρα γε τὸ σπήλαιον τοῦτο ἐκεῖνο ἐν ᾧ ἡ Ἀντιόπη ἐγέννησε τὸν Ἀμφίονα καὶ τὸν Ζῆθον ; (Πausανίας Α 38,8).

Τὴν λεπτομερῆ αὐτοῦ ἔρευναν, ἥτις δυνατόν νὰ φέρῃ νέας ἀποδείξεις, ἀνέβαλον λόγῳ τοῦ ἐπελθόντος χειμῶνος διὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

¹ Ἐπὶ Πausανίου « Ἐλευθερῶν ἦν ἔτι τοῦ τείχους, ἔτι δὲ καὶ οἰκιῶν ἐρείπια ».